

Endel Pae kirjad Sigrid Põdrusele

TIINA ANN KIRSS

Endel Pae, keda tuntakse paremini kirjanikunime Eduard Krantsi järgi, sündis 24. augustil 1926. aastal talupidaja pojana Keila vallas Ohtu külas ning suri 6. novembril 2005 Torontos. Krantsi luuletusi on ilmunud 1950. aastatel ajakirjas Tulimuld ja 1960. aastatel ajakirjas Mana, misjärel ilmusid Libra kirjastuses Kanadas tema luulekogu „Tungaltered“ (1967) ja Mana kirjastuses „Lumeliitlased“ (1970). Eestis ilmus koondkogumik Krantsi luuletustest 2001. aastal Virgela kirjastuses pealkirjaga „Käib suveööl koiduni tants“.

Endel Pae ja Sigrid Põdruse kirjavahetus, mis vältas 1952. aastast kuni 1968. aastani, heidab valgust ühe andeka noore autori maailmapildile ning kirjanduslikele püüdlustele sõjajärgses Rootsis ja Kanadas.² Sigrid Põdrus aitas Pael tema käsikirju ümber tippida ning avaldamiseks ette valmistada. Säilinud on vaid üks pool kirjavahetusest: Endel Pae 148 kirja Sigrid Põdrusele. Esimene kiri on kirjutatud 3. novembril 1952, viimane – jõulukaart 1968. aastast – on saadetud pärast mitmeaastast vaheaega.

Kirjavahetuse alguses 1952. aastal on kirjade sagedus paar või rohkem korda nädalas, kirjade keskmine pikkus neli kuni kuus lehekülge (A5). Järgmisel paaril aastal on kirjade sagedus enamasti kord nädalas, pärast murrangut isiklikus suhtes (29.11.1954) langeb see vaid korrani kuus. Pärast emigreerumist Kanadasse 1956. aasta novembris läkitab Pae Põdrusele kirju esialgu kord paari nädala tagant, kuid juba 1957. aastal tekivad pikemad vahed: 1958. aastal kirjutab Pae vaid kaks kirja, seejärel paar korda aastas kuni viimase kirjani 15. juunist 1960. Jõulukaart 1968. aastast on ilma sõnumita. Eesti Kirjandusmuuseumis on säilinud ka Endel Pae kirjavahetused Eesti Kirjanike Kooperatiiviga ja Hellar Grabbiga.³

Endel Pae saatus sõja-aastatel kandis tema aastakäigu pitserit. 1944. aastal võeti ta Saksa sõjaväkke, suunati väljaõppele Eesti diviisi tagavararügementi ning evakueeriti Saksamaale. Ülevaates tema elust ja loomingust kirjutab Hellar Grabbi:

Sõja lõppedes jäi ta lääneliitlaste võimupiirkonda. Pärast lühidat aega vangilaagris jätkas õpinguid Aschaffenburgis eesti gümnaasiumis 1947–48. Seda lõpetamata

Tiina Ann Kirss, PhD, erakorraline vanemteadur, Eesti Kirjandusmuuseum, Vanemuise 42, 51003 Tartu, tiina.kirss@ut.ee

¹ Vt Eesti kirjanike leksikon. Koost. O. Kruus, H. Puhvel. Tallinn: Eesti Raamat, 2000, lk 221–222.

² Endel Pae kirjad Sigrid Põdrusele on hoiul Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti Kultuuriloolises Arhiivis (edaspidi EKM EKLA), f 375, m 175: 3, 148/317.

³ EKM EKLA, f 341, m 40:15; f 341, m 20: 21.

*Endel Pae 1956. aastal Elliot Lake'is Põhja-Ontarios, 650 km Torontost põhja pool, kus ta töötas Kanadasse saabumise järel eestlaste ehitusfirmas.
EKM EKLA, A-37: 6997*

astus ta teenistusse USA sõjaväe juures eestlastest formeeritud töökompaniisse. Sõjajärgselt Saksamaalt siirdus ta Rootsi prof. Andrus Saareste abil, kes kasutas teda keelejuhina „Eesti keele mõistelise sõnaraamatu“ koostamisel.⁴

Kirjavahetuse alguses Sigrid Põdrusega 1952. aasta novembris on Endel Pae 26-aastane ning töötab Göteborgis töölisena laevatehases. Ta on vallaline. Keskhariidus jäi tal Tallinna realkoolis lõpetamata ja tal ei õnnestu õpinguid lõpule viia ka Aschaffenburgi eesti gümnaasiumis, nii et gümnaasiumidiplomi saab ta alles 1962. aastal Torontos Jarvise kolledžis. Kirjavahetuse esimesel aastal ta küll kinnitab, et kavatseb „kooli minna“, vihjates õpingute jätkamisele Göteborgis Netzleri tehnilises instituudis (õppis seal 1951–1953). Vahelduva eduga õpib ta ka masinakirja ja saadab kirjavahetuse lõpu poole Põdrusele üha enam ka masinal kirjutatud kirju.⁵

Pae haridusjanu avaldub aga eelkõige tema lugemuses: ta mitte ainult ei loe ajalehti ning valikuliselt eestikeelset kirjandust (mitmel korral mainib ta Eesti Kirjanike Kooperatiivi, palub Sigridil üks või teine raamat välja osta jne), vaid neelab

⁴ Nekroloog Eduard Krantsile ajalehes Estonian World Review, 25.11.2005. Oma 4.11.1954 kirjas Sigrid Põdrusele mainib Pae Saareste kirja, milles ta palub Pael kirjutada üles kõik talu- ja kohanimed, mida ta kodust mäletab. 10.07.1956, kui Pae juba valmistub väljarändamiseks, küsib ta Sigridilt ajalehe Vaba Eesti 1956. aasta 2. numbrit, kuna vana Saareste „palus südamest, et ma võtaks kätte ja ütleksin oma arvamise Taagepera artikli kohta nimetatud ajalehes“.

⁵ Kirjas 15.02.1953 (31/85) kirjutab Endel Sigridile, et hakkab masinakirja õppima, et ta ei peaks Sigridit koormama oma luuletuste ümbertippimisega. Sigridile masinakirjas saadetud kirjade järgi otsustades ei ole õppimine olnud kuigivõrd tulus, küll vihjab ta sellele õppimisele oma kirjades korduvalt.

ka Remarque'i romaane ning mitmesuguseid memuaare saksa keeles. Kord palub ta Sigridil võtta helilinti raadiosaate „Die moderne deutsche Dichtung“, et ta saaks seda järele kuulata.

Pae rootsi keele oskus on juba 1952. aastal piisav, et lugeda ilukirjandust: Romain Rollandi, Roald Dahli ning hilisemat nobelisti Harry Martinsoni, kellest saab tema paleus. Mõni aasta hiljem kirjutab ta, et loeb T. S. Elioti esseesid ning 1954. aastal kingib endale jõuludeks Olaf Homini meetrikaõpiku, milles on väidetavalt juttu ka soome ja eesti regivärsist. Ta nimetab raamatut oma „taskuülilooliks“ (6.01.1955). Pael on kindel kirjanduslik maitse, mis tugineb tema avarduvale lugemusele. Kui talle torkavad Tulimullas silma Jyri Korgi luuletused, näeb ta neis Ezra Poundi mõju (6.01.1955). Hilisemas elus viljeles Pae aktiivselt kirjanduskriitikat, eriti ajakirjas Mana ja Toronto eestlaste ajalehe Meie Elu kultuurilehekülje kaastoimetajana.

Sigrid Põdrus (snd Sigrid Martinson/Mar[r]and) sündis 3.12.1916 Soomes Lahtis ja suri 7.01.2008 Rootsis Fristadis; ta on maetud Häädemeeeste kalmistule Pärnumaal. Sigrid Põdruse kohta on raske leida täpsemaid teateid, eriti perioodi kohta, mil ta oli Endel Paega aktiivses kirjavahetuses. Kirjavahetuse alguses on kirjad adresseeritud talle kui pr Sigrid Mau'le.⁶ Tema hariduse, töö ja organisatsioonidesse kuuluvuse kohta 1950. aastatel andmed puuduvad. Sigridi abiellumisest Harald Põdrusega saab teada Endel Pae kirjadest, milles ta tervitab neid teatud hetkest alates ühiselt ja uus nimekuju ilmub ka kirjaümbrikuile. Hilisema elu kohta loeme, et Sigrid Põdrus kuulus Eesti Abi Boråsi osakonda, oli skaudijuht Rootsi Eesti Skautlike Noorte Maleva Pärnu lipkonnas, tehes kaasa suurlaagri Põhjala (1964), osales Eesti õpetajate ja noortejuhtide õppepäevadel (1962 ja 1963) ning avaldas Eesti Skauttöö Keskuse kaudu õppematerjale. 1960. aastate keskel oli ta 3–4 korda aastas ilmuva skautlike noorte õppekirja Hiidetuli toimetaja. Eesti Päevalehes kirjutatakse 14.09.1991, et Sigrid Põdrus on töötanud tekstiilifirma Skoglund välisagentuuri sekretärina ning kuulunud moderaatide sisserändajate juhatusse Boråsis, figureerides korra ka nende valimisedelil. Pärast Eesti iseseisvuse taastamist annetas ta väliseesti raamatuid Häädemeeeste raamatukogule ning on mainitud annetajate seas Eesti Kirjandusmuuseumi 2001. aasta tegevusaruandes.

Esimeste aastate kirjade suur sagedus on seletatav nii Pae eneseväljendamise vajadusega kui ka suhte intensiivsusega Sigridiga. Kirjade lõppu märgib Pae x ja igaviku sümboli – komme, mis püsib isikliku suhte lõpuni. Küll aga leidub kirjades väga vähe otseselt emotsionaalset. Pae märgib ära Sigridiga kohtumise aastapäevad (kuni kolmanda aastapäevani novembris 1954). Ilmselt oli mõlemal poolel kombeks märkida ka teineteise sünnipäevi sünnipäevaraamatu koostamise ja saatmisega.

⁶ Tõenäoliselt oli tema abikaasa Olaf Mau (8.09.1913 Tallinn – 27.07.1991 Kohila), kes lõpetas 1932. aastal Westholmi gümnaasiumi ja 1940. aastal Tartu ülikooli majandusteaduse erialal. Pärast ülikooli lõpetamist töötas ta Eesti Panga Pärnu osakonnas ametnikuna. Sõja ajal oli ta Saksa armees, hiljem Nõukogude Liidus sõjavangis. Akadeemiliselt kuulus ta üliõpilaskorporatsiooni Fraternitas Estica. Ei ole selge, kus Olaf Mau pärast sõda elas, kuid tema kohta leiab märkusi Endel Pae kirjadest. Kirjas 10.11.1953 on juttu Sigridi peatsest reisist Saksamaale, mõned kirjad hiljem mainib Pae mõningaid „kurje“ kuulujutte Sigridi abikaasa kohta, mis vihjavad tema elule Saksamaal (4.02.1954).

Varastes kirjades on humoorikaid vihjeid, et Sigrid ootab pikemaid kirju, kui Endel jõuab kirjutada. Mõningaid diskreetseid märke leiab ka suhete vaagimise ja klaarimise kohta. Näiteks kirjutab Pae 1954. aasta septembris:

Sinule on talupoeglikkus mingi romantiseeritud mõiste, mulle aga tõelikkus ja elu, mis ei vaja ilustamist. Ja ma ei suuda teiseks muutuda miljöö, mis mulle on võõras.⁷

Suhte lõppemise põhjuseks oli Endli armumine teisesse. Vaimne sõprus Sigridi ja Endli vahel jääb aga püsima ning kuigi hiljem jäävad kirjad harvemaks, ei ole nende sisus märgatavat erinevust endisega.

Sigrid ja Endel said Boråsis kokku jõulu- ning lihavõttepühadel koos väiksema sõpruskonnaga, osa neist Endli lähikonnast Göteborgis. Boråsis Göteborgi on 66,7 kilomeetrit, veidi üle tunni rongisõitu. Tundub, et Boråsis kohtuti sõpradega ka tihe- mini, nii nädalavahetuseti kui ka puhkuste ajal. Kirjades on juttu ka Sigridi külas- käikudest Göteborgi, mis olid ilmselt harvemad kui Endli sõidud „metsa“. Hoolimata suhtelisest geograafilisest lähedusest on kirjad meedium, mille kaudu jagada vaim- seid huvisid, mõttearendusi ning pürgimusi.

Väliseestlaste poliitikast hoiab Pae enamasti kõrvale, kuigi suhtleb mõningate kohalike eestvedajatega. Kirjades Sigridile on ta kohalike eestlaste juhtide suhtes pigem irooniline. Ta veedab aega oma kitsas isiklikus sõprade ringis, käies küll eestlaste üritustel Göteborgi Noorte Kodus, mõnikord esinedes tähtpäevadel „pro- loogidega“ luules või proosas (5.09.1954, 28.02.1956). Oma „suvapäeva-võidupäeva väsimust“ välja puhates lahkab Pae Sigridile ürituse nõrkusi, väites:

Eestlaseks ei jääda mitte üksnes – keelan, käsen taktikaga – eestlaseks jäädakse kõige kergem[ini] kui teatakse et pakutakse seda, mida ta tõesti vajab ja mida ta mujalt kuskilt ei leia.⁸

Endel Pae elus on kesksel kohal kirjutamine, kuid seda peab ta viljelema väljaspool töötunde ning nädalavahetustel. Ta kirjutab Sigridile oma mõtteid ning refleksioone loetust ning oma otsinguist ning ettevõtmistest kirjanikuna. Oma kirjanduslikust pühendumusest kirjutab ta värvirikkalt:

Muide Harry [Martinson] on jälle suureks abiks. Õhtuti kui mõnikord päris puru- väsinuna päevasest tööst, alalisest vihmast ja tuulest, koju tulen, siis võtab aega ennem kui mõtteaparaat küllaldaselt funktsioneerima hakkab selleks et kirjutama hakata. Lõõn siis huupi midagi lahti. Tekivad assotsiatsioonid, mõte läheb oma rada ja on peatselt seal, kus mul esialgu võimatuna paistis teda viia.⁹

Pae on keskendunud pikemale proosatekstile pealkirjaga „Annexia“, mille ta loodab kunagi avaldada ning mille ta hiljem Rootsist välja rännates Kanadasse kaasa võtab.

⁷ Pae Põdrusele, 5.09.1954.

⁸ Pae Põdrusele, 22.06.1954.

⁹ Pae Põdrusele, 16.09.1954.

Ta ei ole kindel, kas „Annexiast“ saab tema esimene romaan, pigem on tekst „lihtne abiventiil siiani, ja tema väärtus seisab selles“¹⁰ või ka teisisõnu, „hambaproovimise mõõdupuu“.¹¹ Ta ei eita mõjutusi, väites:

Aga ma olen kindel, et peale koolipingi nühkimist ühe ja teise meistri juures, selle spetsiaalprobleeme paremini lahata oskan ja kõigepealt oma subliimsele põhiollusele lähemale jõuan.¹²

Esimese avaliku tunnustuse saavutab Endel Pae oma luulega. Kirjas 25. augustist 1953 palub ta viit luuletust, mis ta Sigridile ümberlöömiseks oli saatnud, Kanadasse saata: „... see on kõik, mis „Kodukolle“ mult sel aastal saada võib.“¹³

Pärast Bernard Kangrolt saadud julgustust tema luuletuste avaldamisega Tuli-mulla esilehekülgedel¹⁴ hakkab Pae mõtlema iseseisva luulekogu koostamisele ja väljaandmisele. Selle markantne esialgne pealkiri on „Madu ja Orhidee: Endel Pae luuletused 1953–1954“. Käsikirja saadab ta esiteks kaalumiseks Ants Lauri kirjutusele Orto. Pael on juba ka kaaneskits valmis, mille ta saadab Sigridile, paludes tal seda täiendada (12.08.1954). Oktoobri alguses saab ta Artur Adsonilt tagasi viimase poolt parandatud käsikirja ning on sellest väga häiritud: „Niisuguste tingimustega Orto seda luuletuskogu ei saa“ (4.10.1954). Jääb võimalus saata luulekogu käsikiri Bernard Kangrole võimalikuks avaldamiseks Eesti Kirjanike Kooperatiivis.

Veebruaris 1955 otsustab Pae luulekogu pealkirja muuta, uueks pealkirjaks saab „Võit ja loobumus“ (10.02.1955). Märtsis lõpetab Pae luulekoguga „mässamise“ (23.03.1955), kirjutab Kangrole saatesõna ning läkitab kaks eksemplari käsikirjast. Juba 21. juunil 1955 saabub esialgne vastus Valev Uibopuult, kelle kirja äratõmbe Endel Sigridile saadab:

Debüüdi igakülge õnnestumise huvides... saadame teile siiski käsikirja tagasi, et te ise täie nõudlikkusega vaagiksite, täiendaksite ja küpsetaksite asendades nõrgemaid luuletusi uute ja tusedamatega.¹⁵

Endlil on pisut teistsugune tõlgendus:

Tõeline põhjus võib aga seista selles, et Kangro või mõni kolleegiumist ise lähema aasta jooksul kavatses luuletuskogu välja anda. Ja Kangro juures ütleb see asjaolu kõik.¹⁶

¹⁰ Pae Põdrusele, 10.02.1955.

¹¹ Pae Põdrusele, 2.09.1953.

¹² Samas.

¹³ Pae luuletusi avaldati ajakirja Kodukolle 1953. aasta 8. ja 11. numbris.

¹⁴ Ajakirjas Tulimuld debüteerib Pae varjunime Eduard Krants all 1952. aasta 4. numbris (proosapoeem „Lõikuskuu õhtul“), seejärel ilmub tema luuletusi 1952 (4.) ja 1954 (2. ja 6.), viimases neist luuletused tsüklist „Kaseristid“, ning 1955 (2.) numbris. Vt H. Grabbi. Märkmeid Eduard Krantsist. – E. Krants. Käib suveõöl koiduni tants. Tallinn: Virgela, 2001, lk 130. (Mõneti muudetud kujul ilmunud ajakirjas Keel ja Kirjandus 1999 (9).)

¹⁵ Pae Põdrusele, 21.06.1955.

¹⁶ Samas.

Nagu Hellar Grabbi Eduard Krantsi kogutud luuletuste köite järelsõnas¹⁷ selgitab, jäi Endel Pae kahevahele, kas luuletusi viimistleda või jääda põhimõtte juurde, et esimene tõmmis on intuiitiivselt kõige parem. Luulekogu käsikiri jäi seisma ning see ilmub välja alles palju aastaid hiljem Torontos,¹⁸ mil see moodustab aluse Krantsi esimesele luulekogule „Tungaltered“.¹⁹

Lisaks luulekogu käsikirjaga kaasnenud frustratsioonile kasvab Paes ajapikku veendumus, et kirjanduslikuks eneseteostuseks ei piisa harrastuskirjutamisest raske füüsilise töö kõrvalt.²⁰ Pikkamööda süveneb ka tema rahulolematuse eluga Rootsis ja ta hakkab otsima võimalusi väljarändamiseks Põhja-Ameerikasse kas USA-sse või Kanadasse – sõltuvalt sellest, kummast saatkonnast ta esimesena positiivse vastuse saab. Ta palub Sigridilt soovituskirja, et saada Kanada saatkonnalt laevapilet võlgu. Kaks kuud enne teele asumist püüab ta Sigridile avameelselt oma motiive põhjendada. Teades, et tal on võimalik saada Rootsi kodakondsust, ei näe ta selles siiski „küllaldast garantiid“, sest „kuigi saaksin siinse kodakondsuse, ei suuda ma taluda elu lõpuni siinset mentaliteeti ja varem või hiljem sattuksin pärismaalastega konfliktiks“ (15.08.1956). Ta kirjutab Sigridile:

Olen siin Rootsis palju lugenud, aga tunnen kord korralt, kuidas samaaegselt minus eneses on midagi väärtuslikku ja ürgsemat hävinenud.²¹

Soovi „vanasse Euroopasse“ jääda ei tugevda isegi kodumaa lähedus, mille võimalikku vabanemisse tulevikus suhtub Pae selgesilmselt:

Ja kuidas on lugu kord nende samadega siin Rootsis...[teades, et] vabanev kodumaa eeskätt vajab manuaalset tööpanust, et koristada varemed ja ehitada uusasuka tahumata palkides maja? Kord vabale kodumaale viib meid eeskätt tagasi siiski rahutu süda ja mitte see sentimentaalne muinasjutt suurest isamaa-armastusest, mille ainus õige otstarve on tõuseva nooruse kasvatamisel.²²

Esimeses kirjas Kanadast meenutab Pae äsjast Atlandi ületamist ning seltskonda laeval:

[- -] kui Halifaxis maale läksin tulid paljud, kellega mul oli olnud jutuajamisi ja jätsid kättpidi jumalaga ja soovisid kõike head. Rootsis olin 8 aastat ja ei saavutanud sellist inimlikku kontakti. Norrakatega olin koos 8 päeva ja saavutasin. Seal ongi vahe rahva ja rahva vahel, millest targad pead mõnikord veelgi targemaid raamatuid kirjutavad.²³

¹⁷ H. Grabbi. Märkmeid Eduard Krantsist, lk 131.

¹⁸ Samas, lk 130.

¹⁹ E. Krants. Tungaltered. Toronto: Libra, 1967 (kujundanud H. Asi).

²⁰ Oma igapäevatöö kohta kirjutab Endel Sigridile vähe, välja arvatud paaril korral, kui on tekkinud vigastus. Küll aga on tunnuslik üks paarilausealine lõik: „Sel nädalal tuleb kõvasti ületunde teha ja õlises tangis hüljest mängida. Suuremat sel nädalal vist muud korda ei saa saata“ (28.09.1954).

²¹ Pae Põdrusele, 15.08.1956.

²² Samas, 15.08.1956.

²³ Pae Põdrusele, 20.11.1956.

Jõudnud 13. novembril 1956. aastal Torontosse, viib esimene töökoht Endel Pae sealt 640 kilomeetrit põhja poole metsatöele, mõned päevad hiljem eestlaste ehitusfirmasse 10 km esimesest töökohast. Raskest füüsilisest tööst ta seega ei pääse, kuigi tal on lootus teha pause, mille jooksul end kirjatööle pühenduda. Üks sellistest pikematest pausidest tekib siis, kui ta on ajutiselt töötatööline. Ta võtab oma eluolu kokku võrdluses Rootsiga: „Siin ei saa tukkuda ja eksisteerida nagu Rootsis“ (10.02.1957). Sama aasta jõuludeks on ta juba kirjutamisse sisse elanud, olles jätkuvalt kursis kirjanduslike, eriti Mana ringkonna ettevõtmistega. Ta kirjutab Sigridile sõprusest kirjanik Harri Asiga, mainides ka oma kaastööd ajalehe Meie Elu kultuurileheküljele. 1958. aasta juunis osutab ta pikemale esseele, mida kirjutab Manale eesti nooremast luulest. Ta on jõudnud palju lugeda ning on „proovinud tungida kriitika saladustesse“ läbi Edmund Burke'i, William Empsoni, Allan Tate'i, John Crowe Ransomi jt teoste.²⁴ Sama aasta augustis näitab ta, et on võtnud omaks „manaliste seisukohad“ ning kirjutab plaanidest Mana õhtuks

koos Vaba-Eesti raamatunäitusega ja avaliku vaidlusega, mis peaks arvatavasti toimuma selle aasta lõpupoole. Kuipalju see siinset publikut huvitab on iseküsimus, kuid see tuleb teostada jonna pärast – Ja sel õhtul ei tohi seal esineda ühtegi vana solisti või asjameest. See saab olema kiirelt väljaütlemise foorum – siinsete Lauride ja Kooperatiivi ringkondadele metsavendlik häirimisaktsioon.²⁵

Sigridilt palub Endel Eesti Rahvusfondi välja antud Raimond Kolgi ülevaadet eesti kirjandusest.

Endel Pae edasine töökäik Torontos sidus teda Ants Sootsile ja Roman Toile kuulunud firmaga, kus ta töötas veerandsada aastat ekspediitorina. Ta kuulus Kanada Uusdemokraatlikku Parteisse, mis oli sotsiaaldemokraatliku kallakuga. On tähelepanuväärne, et Torontos oli Pae seotud organisatsiooniga Eesti Kirjanduse Sõbrad, mis jagas suuresti Mana ringkonna seisukohti eesti kirjanduse oleviku ja tuleviku-eeliste kohta. Torontos elades kirjutas ta oma memuaare pealkirja all „Hulkurivals“:²⁶

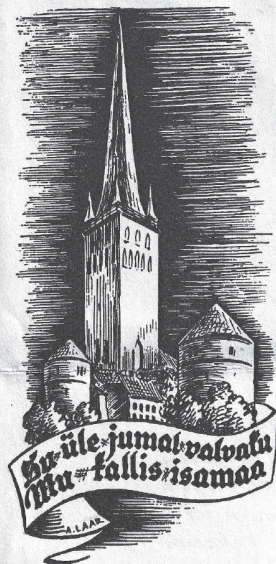
Endel Pae kirjad Sigrid Põdrusele loovad võluva vaimse portree kujunevast noorest eesti kirjanikust 1950. ja 1960. aastatel Rootsis ja Kanadas. Kirjad pakuvad 20. sajandi eesti kirjanduse uurijatele võimalust mõista üht mitmest juhtumist, kus kirjanik ületas väliseesti kirjastajate ning kirjandusperiodika tähelepanu künnise ning saavutas esialgse tunnustuse, jäädes siiski teisele poole kaanoni piire sobivamat kuuluvust otsima.²⁷ Selles kontekstis pakuvad erilist huvi Pae/Krantsi suhted Mana ringkonnaga, mis arenesid ajal, mil kirjavahetus Sigrid Põdrusega oli juba lõppenud. Täiendavalt tuleks ses osas lugeda Pae kirjavahetust Hellar Grabbiga. Ühtlasi moodustavad Pae kirjad Sigrid Põdrusele olulise tausta Krantsi ilmunud luuletuskogudele.

²⁴ Mainitud autorid olid seotud ameerika „uue kriitika“ (New Criticism) vooluga 1950.–1960. aastatel.

²⁵ Pae Põdrusele, 4.08.1958.

²⁶ Pae käsikirjalised memuaarid on talle Eesti Kultuuriloolises Arhiivis. EKM EKLA, f 375, m 183:1.

²⁷ Vt S. Olesk. Tundelised raudvärsid. – Looming 2002, 5, lk 765–767.

Göteborgis 2. sept. 1953.

Kallis Ti,

"Annxia" oli suund, elagu, "Annxia". Ta on taas päeva-korral ja alustan seda üüid kolmandamat korda, alles jõudnud umbes poole peale. Paistab, et kelles tõesti on midagi elulist, midagi säämast mida ei saa endast lahti raputada ja mis maa ja päle tuleb ümestl tagasi. Eelmise perioodi tõi juurde tervenemist 6. peatükki, kui palju lüüand seevord? Vaevast ma hellitan lootust, et ma "erimere trüü" seevord lõpetada suudan. Aga ma olen üündel, et peale uoolipingi nihkimist ilbe ja teise meistri juures, selle spetsiaalprobleeme paremini lahata oskan ja nõigepealt oma sublimnele põli ellusele lähemale jõuan.

Pooleist aasta poole on Annxia ujuvumud hambaproovimise mõõdu püüds. Kahtlemata olen ise muutunud, ilma seda märkama ta, aga see, milleks just Annxiat kirjutama hakkasin, see kätimus on sama. Probleem pole muutunud, pole tulmus ünd, vaid hoopis on muutunud selgemaks. Maastikupilt Annxast on saamas determinatiivne ühik. Mida rohuem erimestele lehevõlgedele tõlmu laugeb, seda vähtavamaks muutuvad vümarad ja loodan et nad uund tõesti saaks ka loetavaks.

See võrk on aga ülis talsk, võib olla nõige optimistkum ja tüvustavari. Annxial on palju talue ja vundes sõhtlumuri tallides munda põimekained üü, et võtas vääüida väüvidekt, selle päe va plis on tuvedas tulevku uoridoris, mille taga võib olla ällatun samahästi kui uübedat pethumust.

Võitleva eestlaskonna hüülekandja on „Võitleja“
Tallida: (17a) Ettlingen/Baden, Abhofsch 8745, Germany

Näide Endel Pae käekirjast. Kirjapaberit müüdi eestlaste koosviibimistel, tulu läks Saksamaal välja antud ajalehele "Võitleja". Pae eelistas enamasti lihtsamat kirjapaberit A5 suuruses

Göteborgis 26 veebr 1953

► Kallis Si,

Täna oli kavas peale kirjikirjutamise veel midagi muud, aga kuna tõin omale raamatukogust säärased raamatud, mis mõneks ajaks kirjutamise isu ära võtavad. Mõtlen eriti Walter Muschg'i „Tragische Literaturgeschichte“. On üks haaravamaid asju, mis mul viimasel ajal näppu on sattunud. Paistab, et olen sattunud seda raamatut lugema õigel ajal, veel aasta eest oleks see tähendanud katastroofi.

Jah, vähemalt andis see mõtetele hulgaks ajaks tegemist. Seal on nii kohutavalt palju seda, mis olen siiani pidanud isiklikuks omaduseks, aga seda raamatut lugedes selgub, et mu „point of view“ on olnud midagi üldist, õigemini äärejoonis olnud. Sellest kaosest pean välja rabelema ja sellest väljarabelemise võimalus on mul pooleli.

Siin paar päeva tagasi oli rootsi raadios August Mälgu „Sina oled minu naine“, millest ma suutsin kuulata ainult poole ja siis keerasin raadio kinni. Mul pole midagi ütlemist me näitlejate kohta (kes ainult ei andnud oma parimat, vaid nad vähemalt on midagi võimelised tõlgendama) – küll on aga ütlemist Mälgu kohta. See tema ebaküpse soperdus, näitas veelkordselt, et Mälgul puudub dramaatiline vaist. On olemas poeetilisi inimesekirjeldusi, mis on reaalsed (näit Tennessee William[s] – aga pole midagi veidramat kui Mälgu pateetiline reportaaž realism. Temal on õnnestunud kujutada eesti inimest ainult sellisel määral, kuivõrd ta on paberile üles kirjutanud kuuldud repliike ja kuivõrd näitlejad suudavad neile elu anda. Kunstilisest kujundusest siin rääkida ei saa. Kõik on põhjendamatult primitiivne. Quo Vadis? Niimoodi eesti draamakirjandus? Paistab, et pole olemaski eesti draamat, on ainult mõningaid näidendeid. Ja ometigi kui meil on olemas Tammsaare „Juudit“ ja „Kuningal on külm“? Miks lavastati rootsi raadios säärast soperdust?

Uues „Kodukolde“ numbris oli väike nurisemine me viimaste pagulasromaanide kallal. Need polevat küllalt positiivsed, olevat väga negatiivsed. Kahtlemata need raamatud on nõrgad (sellega olen ka mina päri) aga ma ei pea veel mingiks nõrkuseks kujutada elu negatiivseid ja traagilisi külgi. Just vastupidi – kõik tõeline luule sünnib valust ja kirjandusteos on sedavõrd õnnestunud või ebaõnnestunud, kuivõrd suurel määral on kirjanik võimeline iseene ja selle rahva kannatusi, kelle hulgast ta tuleb, kirjanduslikult kujundama. Isegi komeedia pole midagi muud kui traagika kujutamine läbi naeruse suu – ja naer on ainult vahemaa – mitte mingi kunstiline mõiste, mis teeks komeedia komeediaks.

Kas see kirjeldaja ei tea, et niihästi elu ise kui ka selle kunstiline kajastus kirjandus on traagiline. Kas selle artikli kirjutaja ei tea, et Hemingway poolt näidatud teed pidas kadunud generatsioon õigeks teeks, kus käivad nende kired ja nende kujutelm maailmast. Võibolla oli see liiga palju öeldud, aga kindlasti polnud Hemingway poolt näidatud tee halvem teiste teede kõrval. Hemingway on pessimist, aga ometi on tema looming teenäitajaks tulevikku, mis tunnistab inimest.

Paistab, et eesti inimene on kirjanduslik pagan. Hoolimata sellest, et viimase kolmekümne aasta jooksul elaniku kohta suhteliselt nii palju raamatuid on ilmunud. Selle faktiga armastatakse alati suurustada ja kui seda teadmatud võõrad avastavad, siis võib neile jääda vildak kujutus eesti inimese tõeliselt kultuuriolomusest. Pagana

seisusest ei päästa meetripikkused raamaturead, vaid hoopis asjaolu, kui palju sajan-
deid on inimesed tegelenud raamatutega ja kuipalju sajandeid on inimese teadvuses
eksisteerinud kõik see, mis asetseb väljaspool tema igapäevast elu. Ja sellepärast
pole midagi imestada, et sellepärast ka tõekspidamised on vildakad.

Mul on kahju, et pole võimalust ligi pääseda eesti kirjandusloo allikamaterjali-
dele. See pole paljudel juhtudel mitte nende kirjanike looming, mis meil kunagi on
olnud, vaid enamail juhtudel just nende saatus, mis on suurem kui kõik romaanid
kokku. Kui vale pilt on meil seega me kultuurieliidist, ainuke (peale väheste eran-
dite: Liiv, Tammsaare, Uibopuu, Ristikivi, Suits, Visnapuu), mis neid suureks teeb on
just nende saatus, mitte looming (vähemalt mitte sel määral kui mainitud erandite
juures). – Me kirjanduslugu on meelega otsinud kassikulda.

x

See oli sarjamine, mis lõpuks ka ise lünklikuks jääb. Aga põhimõtteliselt olid
need read õigustatud, sest enne kui tõsisemalt umbrohu hävitamisele asutakse,
tuleb teadlikuks saada umbrohu olemasolust.

x

Viimast „Det Bästas't“ lugedes (Månadens bok II) kirjutab see ameeriklanna (Lydia
Kirk) huvitavaid tähelepanekuid. Ta on osanud näha kommunismi tema kõige vas-
tikumast küljest. Eriti ühe lühikese lõiguga, kus ta kirjeldab naeratava lapse kujune-
mist kinniseks sovjetiiinimeseks, on ta tabanud kõige puhtamal kujul kommunismi
saatanlikkuse. Ükski propagandafraas ei suuda lüüa sellise hävitava mõjuga kui see
lühike lõige. Ja huvitav, et säärast asja tunda ja väljendada, selleks peab olema keegi
naine. Mees ei tule säärasele otsustele. Mehed ei tea kunagi mis elu on – selleks
on nad nii kuradi pealiskaudsed või kui nad seda pole, siis näevad nad muid asju
(mis sageli on ka olulised).

Eks saad seda ise oma nahal tunda kui laupäeva õhtul sinna jooma tuleme. Ma
ei suuda garanteerida, et parem oleksin kui teised härrad (küll aga võin nii mõnegi
asjaga hakkama saada, millega teised ei julge). – Loomulikult pole meil midagi selle
vastu kui meid pühapäeval oma külaliseks võtad. Teised härrad vaevalt selle vastu
protesteerivad.

Formaalse külje on Maks vist juba teatavaks teinud, aga igaks juhuks kordan,
et tuleme rongiga, mis väljub Göteborgist 13.55.

Tervitades

Endel

x ∞

Göteborgis 11 juunil 1953.

► Kallis Si,

Tõuviljaoras ulatab üle mehe luupealsekondi ja ainult pühapäiviti oli aega ora-
sele mõelda. Kuid need mõtted olid risti põigiti läbi põimitud algava heinaaja
muredega. Rünkpilved kihutasid umbnelja ja nende elupõlv näis olevat lühike
selleks et tuua „hea saun piksevihma“ ennem jaani. Aga maa oli veel liiga kääriv
härjapeade ja sõnnikuvankrite lõhnast, millele viimase koorma põlluleviimisega
pandi kased sõnnikuredelite vahele.

x

Viimased pildid on hakanud sagenema mälus ja ma tunnen kuidas tänu nendele hakkab kindlat pinda jalgade alla võitma. Nendest piltidest on olnud läbi põimitud kõik pagulasaastad, kuid ma pole sellest teadlik olnud.

See ei tähenda seda, et ma tahan saada kolkaromantikuks. Ei, ma olen hakanud nägema oma keskkonda ja oma sisu uute silmadega. See mis seal hargnema hakkab, läbi sõja ja viletsuse läheb, on avastamata maa, neitsilikult puutumatu põld, mida veel pole kündnud ükski ader. See avastus on niivõrd oluline, et võin rahuliku südamega loobuda ühest mulle seni armsast bagatellist – ilukirjanduse lugemisest. Ilukirjanduse lugemine pole üksnes aegarööviv, vaid ka kahjulik. See takistab süvenemist sellesse maailma, mille jaoks sündinud olen. Kõik mis loetud on, see jääb alateadvusse ja ühel või teisel juhul tuleb võõraste sulgedena taas päevalvalgele. Ja oma maailmale ei saa ma selga panna võõraid sulgi. Sellepärast „bort med skræpet“. Ühtegi ilukirjanduslikku teost enam ei ole. Arvesse tuleb ainult teaduslik ja populaarteaduslik, kuid sedagi tohib olla piiratud.

Tõsi, ma ei vaja neid enam. Mul on alguseks kõik vajalik juba olemas. Olen lunastanud reisipileti maale, mille nimi on kirjandus. Muljed tahan jätta omale. Arvan, et olen võimeline iseseisvalt lugema suurt eluraamatut.

Arvad, et „Annexia“ tagaskätt saadan. Ei, otse vastupidi. Senisest kindlamana lähenen talle, see saab olema esimene pilt ühest spetsiaalsest maailmast ja see tähendab definiitiivselt katsetuste perioodiga jumalaga jätmist. Seega peaks olema saavutatud hädavajalik tasakaal.

Aga samal ajal ei saa ma siiski loobuda kahte suunda minekust. Ma ei suuda lõpetada luuletamast. Kui viimast olen seni vaadelnud kui keele ja vormi harjutuse foorumit, siis olen eksinud – selles on sama palju väljenduse hädavajalikkust – ja mis kõige tähtsam, niimoodi pole ma põletanud enese järgi kõiki sildu.

x

Ühel õhtul, kui otsisin midagi kolide hulgast, kukkus maha inglise keele grammatika ja seal vahelt tuli välja üks lipakas (kunagine tunniaegne kirjavahetus Saksumaa koolitalvest). Ja samas meenus mulle üks teine asi. Palju ennem, kunagi algkooli viimastes klassides, kirjutasin tunni ajal näidendit. Mida see endast kujutas, ma ei mäleta. Kes seal tegelased olid, ja mis neist pidi saama, ka seda ma ei tea. Kuid selle nimi on mul sulaselgesti meeles „Eeslid oasis“ (!!!) Kust võttis üks 12–13 aastane poisike säärase idee. Midagi oli tumedat, see tume tegi piina ja selle jaoks pidi vähemalt olema sümbol. – Üldiselt, tegelesin siis hoolega säärase asjadega, nii et õppimine selle all kannatas. Hiljem asendus see täiel määral spordiga, Kreek, Sule ja Toomsalu said pooljumalaiks. Kuid tasa ja nägemata jõudsin taas eeslite oaasi ja sinna tagasi jõudnuna tundsin, et enam pole pääsemist. Olin sattunud suletud nõiaringi, milles oli ülikülluses värvilist valgust ja varjusi. Nendest ma ei pääse, vähemalt mitte eluga.

x

Seisan üksi selles nõiutud ringis. Mu ümber pole mingit kirjanduslikku rühmitust, kannatan mõttevahetuse ja kontakti puuduse all. Kõik mis oluline, seda pean otsima perifeeriast. Ja kuidas ma ihkan, et see oleks kesksel kohal. Ideed, mida esindan on teistele terra incognita. Seda kontakti peab asendama ja tegelikult asendabki

paremini mu arvukate saatuskaaslaste olemasolu, nende ürg hirm ja ahastus ja teadmine, et elul on üks mõte ka siis, kui nad ei tea milline see on ja mis nad selle heaks tegema peaksid.

Elul on üks mõte, mis mõne raadiumisekundi jooksul kristallseleksi saab ja hiljem taas võimetuse pimedusse kaob, et mõnel järgmisel ettearvestamatul juhul taas välja lüüa. Elul on üks silmapilk, mis näitab teed ummikust välja teise tumedasse maailma. Kirjandusel on ülesanne sellega kaasas käia, mitte valgustajaks, vaid saatjaks olla.

x

Seal all on linn, selle õhtused tuled ja valgus mis juba on vilgas suveöö. Seal all on linn ja ta on samaväärne karjamaa allikaga, kus kunagi veised jõid ja vanamees igal suvel puhastas, et veesooned saaks lahti kõntsast. Aga niikaua kui see kõik on seal, väljaspool, niikaua pole see minu. See peab samaaegselt ka olema siin toas ja teadvuses, see peab samaaegselt olema unelm ja tõelikkus.

Tervitades

Endel

x ∞

Göteborgis 24 veebr [1954]

► Kallis Si,

Sellisel paberil on nagu kodusem kirjutada, kuigi kuupäev õigustaks esilehekülge pealkirjaga „Su üle jumal valvaku..“. Aga erand on alati tervitav, kuna liiga palju kordi oleme pilastanud oma parimaid tundmisi ja mõtteid, „show taolistes“ ettevõtmistes. Sellepärast on mulle aktused vastikud, kuigi sinna mõnikord ühel või teisel põhjusel siiski lähen.

Sellepärast oleks nagu õigustatum mõlgutada iseseisvuspäeva mõtteid tavalisel blokipaberil ja paraadide asemel rääkida hoopis millestki muust, mis selle päeva inimlikult armsamaks ja lähedasemaks teeb. Pidulikud on need sündmused ja inimesed igal juhul.

Kui mult keegi küsiks: mida tead sina, poiss, Eesti Vabariigi sünnist? – Seejuures on küsija silmad, ajalooraamatu teatmeteoseselises osas, hoolega valmis, et kontrollida oodatavat vastust. Aga ma petaksin teda, petaksin rängasti, kuna ma ei osuta mingit lugupidamist kuupäevadele ja aastaarvudele ja seda, mida tean, selle võtan mujalt kui raamatust – võtan elust.

Eesti Vabariigi sünnist räägiksin umbes nii:

Külas teati: midagi oli juhtunud. Järelkult tähendas see uusi ärevusi, sest ka varem oli juhtunud palju. Murrangulised sündmused, millele inimeste mõistus ei osanud seletust leida. Punakaart võimutses, rekvireeris vilja, liha ja loomi. Rүүstas, kui vastu hakati...

Tähendab juhtunu pööret, muudatust. Loodeti võibolla, kuid jäägitult lootjaid polnud. Hea kui mõni julgem „punasele“ mõisamoonakale julges öelda: „Koonda oma suuvärki, muidu peanadi läheb.“ Kuid niihästi ütleva kui ka moonakas jäid ootama, mis tuleb.

Külal oli oma elu, mis näis kulgevat kindlatel radadel. Töö, vanadus, mõni tuleviku- plaan ja kui see jumala tahtmine, ka surm.

Minu isiklik mälestus Eesti Vabariigi sünnist hakkaks peale ühe vana üleaedse surmaga, õigemini matustega.

Surnu tuli maha matta. Ajad olid ärevad. Tee kirikusse kaugel. Regede põhjas õlgede all relvad...

Surnu maeti kirikuaeda. Köstrimajas kinnitati keha. Kange matuseõlu, pruulitud teisel ajal, kuid joodud Eesti Vabariigis. Pähe hakkas ühe matuse ja teise varruõlu.

Äkitselt levib kulutulena teade, töölispolgud Tallinnast on kohal. Nad kaevavad end raba servale positsioonidesse. Ootavad sakslasi. Vabrikutöölised, enamasti nooremad mehed. Isegi moonakas raputab neid nähes pead ja sülitab.

Talvapäev hakkab peatselt härmarduma. Matuselised sõidavad tagasi läbi raba. Purjus julgus võtab õlgede alt püssi ja laseb töölispolkude poole. Umbnelja kihutavad reed, umbnelja üle raba.

Öösel tulevad sakslased. Väike kokkupõrge töölispolkudega. 9 surnut, kes mae-takse kirikuaeda ja kelle ühishual lakkavat metsikut sirelivõsa olen oma silmadega näinud – algab esialgu sama must ajajärk, must suvi.

Küla elab, töötab, vananeb, sünnib ja sureb. Tuleb november, jälle punased. Rasked taganemised.

Äkitselt levib kulutulena, inglased tulevad abiks. Küllast läheb mehi, isegi „punane“ moonakas läheb, samal ajal kui mõni perepoeg koju kopitama jääb (valge pass!!)

Äkitselt on midagi muutunud, kuigi veel vaieldakse. Mis hullumeelsena paistis, on teoks saamas. Rahvas on väsinud sõjast, tarbeainete puudustest, aga üle sajandite on kord tulnud tund, mil öeldakse: me oleme võitnud. Pimeda alateadvuse põhjas tekib uhkustunne. Imelik, see on kuidagi nagu toeks!

--- Nii vastaksin... Mu silme ees on inimsaatuste ja sündmuste labürint. Keegi pime jutustab aga selgetest põhjaallikatest. Keegi lööb endale kõmisedes vastu rindu ja räuskab; suured ajad, sangarid, õilsad eesmärgid.

On aga rasked ajad, kahtlejad ja inimeste südameteed. Neid saab armastada ja kui see armastus tõeline on, siis peab see olema pooleks kibedusega.

Alles niimoodi võib kõik olla suur.

Tervitades

Endel

x ∞

Göteborgis 15 august, 1956

► Kallis Sigrid!

Suur tänu Sulle kirja eest, mille sain eilse postiga ja millele vastamiseks ma võtan seekord omale veidi rohkem aega ja hoolt. Õieti kavatsesin Sulle sellelaadist kirja kirjutada laevapardalt, sest ma poleks suutnud jätta analüüsimate neid põhjuseid, mis mind vanast Euroopast teadmatuks ajaks eemale viivad. Ja kuna selline mõttemõlgutus on küllaltki intiimne, siis vaevalt teen seda mõne keskustelu näol viinaklaasi juures. Tõsi! On ju neid, kes mu sammu täiesti heaks kiidavad, kuid neile pole mul ka midagi vaja seletada. On neid, kes mu teguviisi ei pea kaugeltki kaalukaks ja mõistlikuks, kuid 90% ei tunne ma mingit sisemist kutsumust, neile omi seisukohti põhjendada. Sinule aga tahan seda teha, sest päris õieti ei tunne Sa mu motive. Ma ei vaidlegi Sulle vastu, et Sinu ütelus: „...Võibolla Sa ei lähegi, mis oleks tark mõte,“

oleks vale. See võib õigus olla paljude suhtes, kuid mitte minu osas. Ma tean ka, et Sa selle otsuse langetasid kainete tähelepanekute alusel, mida Sa minust oled teinud. Aga ka sel juhul ei pea need paika. Ja just miks – seda tahan käesolevas kirjas tõestada.

Enne seda teen teatavaks, et lõplik reisiräev on määratud 3-ks novembriks, Oslos „Bergensfjörði“ pardal, sihtsadamaga Halifax. Sinna on veel 2 ½ kuud ja seega on veel aega. Saan ära näha veel seeaastased Rootsi valimised ja kogeda, milline liiduklassi meeskond jääb sügishooaja edetabelis esimesele kohale.

Esimesena tahan Sulle meenutada järgmist asjaolu: selle kaheksa aasta jooksul, mis siin maal olen viibinud, pole ma end kunagi ette osanud kujutada siinse riigi kodanikuna ja kuna maapagulasepõlv on ja arvatavasti veelgi kujuneb pikemaks, siis puht reaalsest seisukohast lähtudes, et ühe riigi kodakondsus [on] vajalik, et mitte saada paisatud uute rahutuste pöörisesse, mida endaga toob kaasa varem või hiljem puhkev konflikt – mingisugune juriidiliselt kaitsetu inimesena, nagu seda on põgenik. Miks ma rootsi kodakondsuses ei näe selleks küllaldast garantiid, on põhjused järgmised: a) maailmapoliitiliselt hädaohtlik geograafiline asend, mille veelgi hädaohtlikumaks muudab siinne isolatsioonipoliitika ja selgrootu suhtlemine venelastega. b) kuigi saaksin siinse kodakondsuse, ei suuda ma taluda elu lõpuni siinset mentaliteeti ja varem või hiljem sattuksin pärismaalastega konflikti. Ma ei suuda neile valetada ja lipitseda, et teenida nende kiitust ja heatahtlikkust. c) ei taha ma kanda neid õnnetuid konsekvantse, mida siinsete sotside kahekümneaastane valitsusperiood on tekitanud majanduslikus, eetilises ja ühiskondlikus elus. – Kuid mida garanteerib mulle siis Kanada? Ausalt öeldes, ma ei tunne seda maad. Lühidalt võiksin siis öelda vastandina ülalnimetatud kolmele põhjusele (a, b, c) järgmist: a) Kanada hoiak venelaste suhtes ühtub Ühendriikide hoiakuga, mis on silmapilgul Läänemaailma ainuke lootus b) oma rahvusmentaliteedist on Kanada ebaühtlane ja seal on võimalust enda jaoks välja selekteerida sobivad naabrid c) poliitilise osa kohta ei tea ma midagi öelda, aga nagu igal noorel maal, pole sealsed rühmitused sedavõrd tugevad, nad suudaksid üksteise arvel laiutada, seal on siiski sotsiaaldemokraatliku diktatuuri asemel koalitsioonivalitsused sagedasemad. Tulumaks on seal ka väiksem, mis pole vähe tähtis asjaolu.

Kuid see kõik on üks külg probleemist. Ja see osa on suhteliselt lihtne, et lõplikule selgusele jõuda. Raskemaks läheb asi siis, kui tuleb hakata arvestama nende teguritega, mis ühest indiviidist enesest olenevad. Selle osa kohta võin ette tuua ainult mõningad näited oma elu kohta siin Rootsis ja ma ei püüagi sisse tungida võimaliku reaktsiooni kohta Kanadas, mida seal saan üle elama. Aitab, kui reserveerin tuleviku suhtes veidi head tahet, muuks ma pole praktiliselt võimeline, sest olen veel siin Rootsis.

Sa tule[ta]ksid siin kohe meelde vaimset õhkkonda siin, siinset intensiivset kultuurielu ja euroopaliku maa ilmavaate lähedust. Tahaksid ühe sõnaga toonitada siinse atmosfääri kultuurisõbralikkust ja kontinuiteeti. Siin, just siin on see õige koht minule! Aga miks olen viimast poolteist aastat elanud nagu mingisuguses vaimses halvatuses, ilma et oleksin suutnud midagi luua? Olen siin Rootsis palju lugenud, aga tunnen kordkorralt, kuidas samaaegses minus eneses on midagi väärtuslikku ja ürgsemat hävinenud. Ja see teeb mulle piina ja samas äratub tülgestust kui teised

noored end siin samuti hävitavad. Ma tahan elu juurde tagasi minna, olgu see siis primitiivsem ja halastamatum, aga see on ehtsam ja tõelisem. Ja miks peaksin ma oma kujutluse anglo-ameerikast looma siin Euroopas a priori kui mul on võimalus kõike kogeda omal nahal.

Need, kes siin neavad ameerika materjalismi, on ise suuremad materjalistid, sest materjalist eelistab alati kindlat ebakindlale. Ja, mis on siis ebakindlam, kas see kui siit minna välja hea õnne peale või jääda siia võõrmündriühiskonna hellitava hädavajaliku standardi, mis 100%-lt on saavutatav, – kaitseva tiiva alla? Sellepärast on mulle alati jäänud mõistatuseks selliste inimeste imesirged otsused, mis neile enestele tundmatu olukorra ja miljöö samastavad põrguhauaga.

Aga ka siis, kui seal oleks palju halvem, oleksin ma uhke, kui suudan end paremustest lahti kiskuda – sest palju[si]d asju otsustatakse ka sellejärele, kuivõrd me suudame nendest loobuda. Ja kuidas on lugu kord nende samadega siin Rootsis, kui kodumaa kord vabaneb (lootus, mida ma maha ei mata). Kas kuulutavad nad siis oma kinnisvarad nulliks ja ilma pikemata loobuvad oma hästi sissetöötatud töökohtadest – teades, et vabanev kodumaa eeskätt vajab manuaalset tööpanust, et koristada varemed ja ehitada uusasuka tahumata palkidest maja?

Kord vabale kodumaale viib meid eeskätt tagasi siiski rahutu süda ja mitte see sentimentaalne muinasjutt suurest isamaaarmastusest, mille ainus õige otstarve on tõuseva nooruse kasvatamisel. Elu karmid realiteedid aga räägivad teist keelt ja kui kellel[gi] tõesti midagi selle armastuse taolist rinnus põleb, siis pole see midagi muud kui fataalne allumine südametunnistuse häälele, mis erinevate indiviidide juures oma subliimsed motiivid, mis pole alluvad objektiivsele analüüsile.

Arvan, et olen kirjutanud olulise, nii et umbes arvad, milleks ma oma sammu astusin. Kahtlemata on selles palju protesti, kuid mis on inimene, kes ei reageeri – mehaaniliselt üleskeeratud kell, mis maha käib, samal ajal kui aeg paigal seisab.

Nüüd aga mõni rida puht isiklikku. Tuleksin Teid vaatama, aga selle aja võiksite te ise kahekesi määrata. Mind ei pea siin mingi kohustus kinni. Kuid selle Vaba-Eesti numbri tahaksin küll saada, sest see mõte, mida toona mõtlesin, pole lakanud ja mul on endine isu sel teemal kirjutada.

Tervitades Sind ja Haaraldit

Endel